

УДК 811.161.2'36'374(091)"16/17"

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2025.346980>Ольга Заневич*

НА ПЕРЕТИНІ ТРАДИЦІЙНОЇ ТА ФУНКЦІЙНОЇ ГРАМАТИКИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: СЛОВНИК ДІЄСЛІВНОЇ ПЕРЕХІДНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.

Розвідку присвячено інтерпретації дієслівної перехідності в лексикографії, що продовжує цикл досліджень про дієслово в українській мові XVI–XVII ст.

Запропонований *Словник дієслівної перехідності української мови XVI–XVII ст.* репрезентує дієслово та його транзитивність залежно від контексту чи значення, засвідчуючи при цьому розвиток дієслівної семантики в українській мові XVI–XVII ст. На прикладі конкретних дієслів представлено структуру словникової статті, сформованої на основі теоретичних засад перехідності з погляду функційної граматики.

Ключові слова: історична лексикографія, українська мова XVI–XVII ст., функційна граматика, перехідні дієслова, відсуб'єктні зворотні дієслова, експліцитна / імпліцитна перехідність, словник дієслівної перехідності.

Zanevych Olha. At the intersection of traditional and functional grammar in historical lexicography: a dictionary of verbal transitivity in the Ukrainian language of the 16th – 17th cc.

The proposed study, dedicated to the representation of verbal transitivity in lexicography, continues a series of research works on the verb in the Ukrainian language of the 16th – 17th cc.

It has been established that verbs, according to the predictability of their combinability with a direct object, should be divided into: 1) verbs that are always associated with a direct object – explicitly transitive verbs; 2) verbs whose semantics imply the direction of an action toward an object, although this connection is only potential – implicitly transitive verbs; 3) transitive verbs that form intransitive counterparts.

It is emphasized that the creation of the *Dictionary of Verbal Transitivity in the Ukrainian Language of the 16th – 17th cc.* from the standpoint of functional grammar will represent not only the verb and its transitivity depending on the context in the Ukrainian language of the 16th – 17th cc., but will also demonstrate the development of verbal semantics, which can be traced through the prism of absolute usage, semantic condensation, or neutralization of transitivity. The main criterion determining the structure of a dictionary entry in a dictionary of this type is the representation and realization of verbal transitivity in the Ukrainian language of the 16th – 17th cc. It is proposed that the following characteristics of the verb be included in the Dictionary: *perfective/imperfective* aspect, type of transitivity (*explicit/implicit*), subtype of implicit transitivity (*absolute usage/semantic condensation*), and type of intransitive construction formed by a transitive verb (*neutralization of transitivity/loss of transitivity*). It has been established that subject-derived reflexive verbs with an incorporated object fully preserve the component of the verb's lexical meaning that is associated with its direct transitivity. Accordingly, it is stressed that reflexive verbs of this type, formed from transitive verbs that govern one or more direct (semantically restricted) objects, should also be included in the Dictionary's register.

Using the verbs *заспівати* (to have sung), *співати* (to sing), *мити* (to wash), *оумивати* (to be washing), *вмити* (to have washed) as examples, the article presents the structure of a dictionary entry for the proposed *Dictionary of Verbal Transitivity in the Ukrainian Language of the 16th – 17th cc.*, created from the perspective of functional grammar while taking into account certain theoretical principles of traditional grammar.

Keywords: historical lexicography, Ukrainian language of the 16th – 17th cc., functional grammar, transitive verbs, subject-derived reflexive verbs, explicit / implicit transitivity, dictionary of verbal transitivity.

У сучасній українській лексикографії одним із основних принципів створення словника є наявність граматичної характеристики відповідної частини мови. Зокрема, для іменника визначальним є *рід*, для прикметника – *ступінь порівняння*, натомість дієслово у лексикографічних працях має розлогий опис із точки зору граматики: *доконаний/недоконаний вид*, особливості *керування*, а також *перехідність/неперехідність*. Такий підхід зумовлений багатогранністю та складністю дієслова як частини мови. Саме така концепція трактування дієслова за традиційною граматиною і покладена в основу будови словникової статті фундаментальних словників – тлумачного *Словника української мови* [СУМ] та тлумачно-перекладного *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.* [СУМ¹⁶⁻¹⁷]. 2017 року Л. Колібаба та В. Фурса представили новий тип лексикографічної праці – авторський *Словник дієслівного керування*, у якому подали суперечливі випадки дієслівного керування в сучасній українській мові та систематизували нормативні відмінкові форми залежних від дієслів іменників [Колібаба і Фурса, 2017]. Відповідно створення *Словника*, який ґрунтується на репрезентації саме *дієслівної категорії перехідності* з точки зору функційної граматики, зокрема в українській мові XVI–XVII ст., становитиме новий етап у розвитку історичної лексикографії.

* Ольга Заневич, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна); e-mail: olgazanevych@gmail.com.

Зауважу, що за традиційною граматикою категорія перехідності/неперехідності впливає із семантики дієслова; вона виявляється в здатності лексеми виражати ознаку або самостійно, або в безприйменниковому поєднанні з іменниками, що мають форму знахідного відмінка. Усі без винятку дієслова поділяються на перехідні і неперехідні [Русанівський 1971, с. 210–211]. Серед формальних показників – постфікс *-ся* і суфікси неперехідності (*-і-*, *-іша-*, частково – тільки в дієсловах недоконаного виду – *-ну-*), а етимологічних – уживання запозичених дієслів тільки як перехідних. Натомість І. Вихованець – автор теорії дієслівної категорії валентності в українському мовознавстві – не поділяє думки про виокремлення перехідності як окремої категорії [Вихованець 1988, с. 90], а В. Мозгунов вважає, що «перехідність – це тип правобічної валентності дієслова, що відображає його потенційну здатність керувати прямим об'єктом» [Мозгунов 1997, с. 9].

Отже, перехідність – самостійна ієрархічно складна категорія дієслова, яку можна охарактеризувати за низкою особливостей, зокрема:

- за мовно-ярусним статусом – це *семантико-синтаксична категорія, опосередкована морфологічно*;
- за напрямом – *правобічна*;
- за особливостями формальної реалізації – *власне-відмінкова*;
- за семантико-змістовим наповненням – *об'єктна*;
- за формально-граматичними параметрами – *експліцитна й імпліцитна*;
- за можливістю реалізації об'єкта дії – *обов'язкова і потенційна* [Заневич 2015, с. 59; див. також: Загнітко 2014, с. 9].

Зважаючи на розвиток функціонального мовознавства, дієслова, які зафіксовано і в сучасній українській мові, і в мові українських пам'яток XVI–XVII ст., за прогнозованістю сполучуваності із прямим об'єктом варто поділяти на:

I. Дієслова, які завжди пов'язані з прямим об'єктом, – експліцитно перехідні дієслова (чи власне-перехідні);

II. Дієслова, семантика яких передбачає спрямованість дії на об'єкт, однак вона потенційна, – імпліцитно перехідні дієслова.

III. Перехідні дієслова, які утворюють неперехідні відповідники, зокрема:

1) у межах того самого лексичного значення перехідні дієслова набувають здатності виступати в реченні без прямого додатка (семантика дієслів «модифікується в напрямку процесуальності») – нейтралізація перехідності;

2) залежно від семантики те ж саме дієслово можна кваліфікувати і як перехідне, і як неперехідне – відбувається втрата перехідності [Заневич 2015, с. 63].

I. *Експліцитно перехідні дієслова (власне-перехідні дієслова)* – об'єкт дії завжди синтаксично виражений.

Найчисельнішу групу дієслів становлять однозначні та багатозначні дієслова, особливістю яких є те, що їх семантика розкривається чи уточнюється тільки за наявності прямого додатка. Тобто «значення перехідності, закладене в кореневій морфемі цих дієслів, завжди реалізоване синтаксично: дієслово не трапляється без форми прямого об'єкта» [Загнітко 2006, с. 67]. Відповідно, в українській мові XVI–XVII ст. об'єктні синтаксеми можуть:

а) характеризувати дієслово цілком: *колихати (дѣти), розседлати (кона)*;

б) бути засобом диференціації значень дієслова: *обрѣзати уши – обрѣзати дѣтину; розсѣчи барилко – розсѣчи челядника*.

Саме біля такого типу дієслів завжди у словниках стоятиме позначка *перехідне*.

II. У традиційній граматиці дієслова, яким властива незаповненість позиції об'єктної синтаксеми, кваліфікують як неперехідні. Однак такі багатозначні дієслова варто зараховувати до *імпліцитно перехідні*, оскільки контекстуально зумовлені семантичні зрушення в структурі цих дієслів визначають їх внутрішню самодостатність, здатність утворювати повноцінні в змістовому й граматичному планах речення. Це перехідні дієслова, в семантиці яких «міститься значення спрямованості дії на об'єкт, однак воно тільки потенційне і вимагає для свого формального вираження відповідних синтаксичних умов: наявності прямого об'єкта [...]». За відсутності цих умов значення перехідності залишається невираженим» [Загнітко 2006, с. 67].

У текстах української мови XVI–XVII ст. наявні такі ситуативно безоб'єктні перехідні дієслова, які є «глибинно двовалентними». Із-поміж цих дієслів виокремлено лексеми, для яких характерні два типи імпліцитної перехідності – *абсолютивне вживання* та *семантичне стягнення* і саме щодо таких дієслів у словниках застосовано позначку *перехідне і без додатка*.

1. *Перехідні* (об'єкт дії синтаксично виражений) / *абсолютивно вжиті* (об'єкт дії частково інкорпорований (включений) у семантику дієслова).

У семантичній структурі окремих дієслів є вказівка на лексико-семантичну групу предметів, які можуть займати об'єктні позиції (об'єкт дії є контекстуально зумовленим). Абсолютивно вжиті дієслова співвідносять дію із конкретною ситуацією (наявний відповідний контекст, другорядні члени речення, зокрема кількісно-якісні синтаксеми, синтаксеми способу дії): *пити воду* – *пити надцесердце*.

Саме абсолютивне вживання перехідних дієслів передбачає відсутність зсуву в семантиці (об'єкт можна конкретизувати без зміни значення дієслова). Такий тип імпліцитної перехідності варто розглядати власне не як утрату перехідності, а як її периферійний вияв, оскільки дієслово передає певну інформацію про відсутнє доповнення [див.: Заневич 2015, с. 98]. Для дієслова такого типу перехідності характерним є те, що «залежний компонент настільки чітко усвідомлюється мовцями і так легко відновлюється в їх пам'яті, що значення дієслова наближається до автосемантичного» [Дзюбишина 1979, с. 11]. За умови такого вживання дієслова на зразок *мѣровати, пласати, спѣвати, оукаменовати, шити, ѣсти* тощо без об'єктів репрезентують дію «як актуальний процес (суб'єкт виконує певні дії в цей момент, а не робить щось інше)» [Каленич 2007, с. 254].

2. *Перехідні* (об'єкт дії синтаксично виражений) / *семантично стягнені* (об'єкт дії повністю інкорпорований у семантику дієслова).

Регулярне вживання стягнених дієслів зумовлює їх семантичну самостійність, однак ці дієслова завжди передбачають конкретний об'єкт, а безоб'єктне вживання вказує саме на цей об'єкт: *доити* (млеко) – *доити*; *прѣсти* (прадиво) – *прѣсти* [див.: Заневич 2015, с. 105–113]. Процес *семантичного стягнення* пов'язаний із тим, що відбувається об'єднання «у рамках однієї дієслівної лексеми значення предиката й одного чи кількох компонентів на основі їх семантичної сумісності» [Каленич 2005, с. 48].

Зауважу, що при дієсловах *орати, пахати* відсутність об'єктних синтаксем (*земля, нива, новина, роля, поле*) уможливорює їхню високу прогнозованість, оскільки «об'єктні значення предиката переходять на рівень лексичної структури дієслова, що спричинює асиметрію між планом змісту і планом вираження» [Іваницька 2004, с. 26], унаслідок чого дієслово включає сему об'єкта, на який спрямована дія. Семантика досліджуваних лексем гарантує однозначність об'єкта дії, експлікація якого зайва.

III. *Перехідні* (об'єкт дії синтаксично виражений) / *неперехідні дієслова* (об'єкт дії відсутній).

Із-поміж перехідних дієслів, зафіксованих у пам'ятках української мови XVI–XVII ст., виявлено значну кількість лексем, які:

1. у межах одного значення можуть бути *перехідними та неперехідними*, оскільки:

а) позначають природну або набуту здатність виконувати дію (наявний відповідний контекст та локально-часові синтаксеми): *исти хлѣбъ* – *єсти в полудне*.

Для дієслова, вжитого в значенні, при якому не передбачено об'єктної синтаксеми, другорядні члени речення, що якісно чи кількісно характеризують дію та визначають спосіб здійснення дії, відсутні. Натомість структурно необхідними є локально-часові другорядні члени речення, оскільки видозміна значення дієслова (позначає не дію, а постійну ознаку суб'єкта) є «причиною зміни набору обов'язкових поширювачів» [Савчук 2003, с. 58]. Основними умовами видозміни семантики 'виконувати дію' → 'уміти виконувати дію' є відсутність спрямованості дії на об'єкт, вплив контексту і наявність локальних (*в имену, на солнцы, подъ узводомъ*) та часових (*в полудне, дна шостого, поздно*) синтаксем.

б) пам'ятки української мови XVI–XVII ст. фіксують можливість неперехідного вживання дієслів у межах значень 'каузація дії' → 'дія'. У перехідних конструкціях із такими дієсловами суб'єктом зазвичай виступає істота, а в неперехідних – неістота: *ищищати раны* – *вода ищищасть*; *сѣшити крѣны* – *огень сѣшит* [див.: Заневич 2015, с. 113–128].

Модифікація семантики перехідних дієслів ('виконувати дію' → 'уміти виконувати дію' та 'каузація дії' → 'дія') призводить до того, що дієслова функціонують як неперехідні, – відбувається *нейтралізація перехідності*. У таких випадках «об'єкт стає еліптичним, точніше, настільки загальним, що не може бути втілений у якийсь конкретний предмет. Дія, виражена дієсловом з нейтралізованою перехідністю, втрачає здатність поширюватись на предмет із результативним виявом» [Леонова 1983, с. 173].

2. залежно від значення, у якому вжита лексема, дієслово може бути *перехідним* або *неперехідним*: *оударити сѣлоушебника* – *ударити у дзвони*.

В українській мові XVI–XVII ст. багатозначне дієслово утворює складну семантичну єдність, що зумовлює зарахування того ж дієслова до різних семантико-синтаксичних парадигм. У зв'язку з цим

реалізація нових похідних значень, що не передбачають спрямованості дії на об'єкт, і зумовлює *втрату перехідності*.

Отже, тексти пам'яток української мови XVI–XVII ст. репрезентують значну кількість багатозначних дієслів, які мають складну семантичну структуру та які реалізують різні типи перехідності – експліцитну, імпліцитну, а також нейтралізацію та втрату транзитивності. Відповідно створення *Словника дієслівної перехідності української мови XVI–XVII ст.* із погляду функційної граматики дають змогу дослідникові розуміти семантичні процеси, які визначають наявність/відсутність прямого об'єкта дії при перехідних дієсловах, зафіксованих у Картотеках «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» [КСУМ¹⁶⁻¹⁷] та «Історичного словника українського языка» (за ред. Є. Тимченка) [КТ], що зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Основним критерієм, визначальним для побудови словникової статті *Словника* такого типу, є власне репрезентація та реалізація транзитивності дієслова в українській мові XVI–XVII ст. Звісно, *Словник дієслівної перехідності* відрізнятиметься і за структурою, і за специфікою тлумаченням від будови фундаментальних словників, зокрема *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.*, який у своїй основі є тлумачно-перекладним і створений на зовсім інших засадах [див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷, 1, с. 4–15]. Зокрема, у *Словнику дієслівної перехідності* запропоновано подавати: 1) вид дієслова (доконаний/недоконаний), 2) тип перехідності (експліцитна/імпліцитна), 3) вид імпліцитної перехідності (абсолютне вживання/семантичне стягнення), 4) тип неперехідної конструкції перехідного дієслова (нейтралізація перехідності/втрата перехідності); 5) ілюстративний матеріал.

На прикладі багатозначних дієслів *заспіввати* та *співати* представлено структуру словникової статті пропонованого *Словника дієслівної перехідності української мови XVI–XVII ст.* [пор.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10, с. 211; див. також: СУМ III, с. 324; IX, с. 514], сформованої з погляду функційної граматики з урахуванням окремих теоретичних засад традиційної граматики:

ЗАСПІВАТИ (ЗАСПИВАТИ) док.

1. перехідне. Заспівати (що):

по(с)реди це(р)кви пѣ(с)ни тобѣ заспѣваю (II пол. XVI ст.) [КА¹, с. 248]; *а на знакъ той зычливости нашеи, Пѣснь Веселѣю заспѣваемъ* (Чернігів, 1646) [Перло, с. 65];

⇒ імпліцитно перехідне (абсолютне вживання):

всѣ единогласно заспѣваймъ емѣ, заплещѣмъ рѣками, и выкрикаймъ... голосомъ радости и весела (Київ, 1637) [УС Кал., с. 193];

→ неперехідне (нейтралізація перехідності). Уміти, мати здатність заспівати:

павперове школы брацькоє... мимо тую то госпуду идучи, перед воротами... заспівали, хотєчи ялмужьну отримат (Луцьк, 1639) [АрхЮЗР I/VI, с. 754].

2. неперехідне (втрата перехідності). Защебетати:

пѣташина..... жаднихъ дарунковъ не маєтъ, Тилко що в саду собѣ заспѣваєтъ (XVII ст.) [Зб. Шел., с. 130].

СПІВАТИ (СПЕВАТИ, СПИВАТИ) недок.:

1. перехідне. Співати (що):

не є(д)но папєжєвы(х) ѡста(в) наслѣдѣю(т), // а ле и жако(в)ски(х), фрато(в)ски(х) пѣсній много в^ѣ костелѣ спѣваю(т) (Львів, поч. XVII ст.) [Крон., с. 161 зв.–162]; *на веселю та(н)цѣю(т). на покладина(х). новоженѣа має(т) ѡ(б)ави(ти) єсли ю(ж) досы(т) в^ѣчини(л) томѣ што са завѣл. тогды бѣдѣ(т) виши(с)ци спѣвати. не ба(р)зо поче(с)ныи пѣсни* (Львів, поч. XVII ст.) [Крон., с. 95];

⇒ імпліцитно перехідне (абсолютне вживання):

то(ж) тєды спѣвай двѣ мелїудїйне (поч. XVII ст.) [Проп.р., с. 237];

→ неперехідне (нейтралізація перехідності). Уміти, мати здатність співати:

Граю на пицалцѣ, спѣваю (Львів, 1642) [Жел. П., с. 7 зв.].

2. перехідне. Відправляючи богослужіння співати (що):

Который ми поведиль, ижъ бискупъ Луцкий въ костеле Римскомъ спеваль те Деумъ ляддамусъ, по нашєму молебєнь, фалєчи Господа бога (Володимир, 1596) [АрхЮЗР I/I,

¹ Повні назви пам'яток української мови XVI–XVII ст. див. за виданнями: Гринчишин, Д. і Чікало, М. (уклад.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел*. Львів; Тимченко, Е. (1930). *Історичний словник українського языка*. Харків; Київ, I, IX–XXIII.

У разі відсутності назви джерела або неможливості подати його точну назву, покликання здійснено на Картотеку «Історичного словника українського языка» за ред. Є. Тимченка (КТ).

с. 480]; *А кгда са ты(ж) людѣ причащасть, хоршве то ест пѣвцы спѣвають пѣснь* (Київ, бл. 1619) [Аз. В., с. 255];

⇒ імпліцитно перехідне (абсолютивне вживання):

на знакъ єдиности костела Рымьского и зъ Греческимъ... по-Греческу перьвей, а потомъ по-Латинѣ... спѣвають (Вільна, 1599) [Ант., с. 493];

→ неперехідне (нейтралізація перехідності). Відправляючи богослужіння, вміти, мати здатність співати:

а коли почне(т) сщєникъ читати албо // спѣвати, а ти мовишь нехай читаєть ї спѣваєть, на то са ѱчилъ (XVI ст.) [Сл. о см., с. 335–336].

3. перехідне. Прославляючи співати (що):

гѣмны свои зъ боязнію пану спѣвають (Львів, 1630) [Траг.п., с. 162]; *Анѣ ты(ж) дѣте(м) шко(л)ны(м) соваиями(!) ѱсанна вовышны(х) бгѣ спевати не допѣцаю(т)* (Львів, 1595) [ЦДІАЛ 129,1, 240, с. 1];

⇒ імпліцитно перехідне (абсолютивне вживання):

чємоу (ж) не хоче(ш) члѣс спѣшитиса до такого трону? чємоу са не стараєшь ѱ нѣбо? жебы ты(ж) и тобѣ спѣвано та(к) вѣдчє (поч. XVII ст.) [Проп.р., с. 237]; *В Армонію на хоры сличєне спєваючи: И угоднымъ голосомъ, весело волаючи* (Львів, 1616) [Бер. В., с. 75].

4. неперехідне (втрата перехідності). Щебетати:

оучи(т) на(с) досвѣ(д)чєна не бє(з) подивєна єднакѣ и(ж) найдѣются єдины пташєчкы, которые зара(з) скоро зѣ паца са вылоуплають, спѣвають, хода(т) и гдѣ хочу(т) бѣгаю(т) (поч. XVII ст.) [Проп. р., с. 253].

Зауважу, що в українській мові XVI–XVII ст. представлено також і зворотні дієслова, утворені від відповідних перехідних дієслів та постфікса -ся, який позбавляє перехідні дієслова зв'язку з об'єктом дії (прямим додатком), тобто виступає як засіб *нейтралізації перехідності*, а також змінює певним чином лексичне значення цих дієслів [Заневич 2016; Заневич 2017]. Однак саме відсуб'єктні зворотні дієслова інкорпорованого (включеного) об'єкта зберігають повністю той бік лексичного значення дієслова, який пов'язаний із прямою перехідністю останнього. При цьому значення зворотного дієслова розширюється у зв'язку з інкорпоруванням у його семантику, окрім значення відповідного незворотного дієслова, також і значення об'єкта (конкретного чи загального) цього незворотного дієслова. Лексичне значення відсуб'єктних зворотних дієслів передусім пов'язане з дією, спрямованою на самого суб'єкта, тобто із дією на частини тіла або на поверхність тіла суб'єкта, при цьому змінюючи його зовнішність. Отже, ці лексеми становлять «перехідну ланку між одно- та двовалентними, тому що семантично і структурно належать до двовалентних дієслівних лексем, але валентно «усіченого» вияву, оскільки їхній другий об'єктний компонент міститься в самій структурі дієслова, показником якого слугує постфікс -ся» [Городенська 2017, с. 456; Загнітко 1996, с. 286].

Наголошу, що в текстах пам'яток української мови XVI–XVII ст. виявлено відсуб'єктні зворотні дієслова інкорпорованого об'єкта – назв істот і назв неістот. Це зворотні дієслова, утворені від перехідних, що керують одним або кількома прямими об'єктами, семантично обмеженими. З огляду на це, у пропонованому *Словнику дієслівної перехідності* вважатиму за доцільне подавати і власне зворотні дієслова такого типу (про лексикографічну інтерпретацію рефлексивних дієслів див.: [Заневич 2021]). До прикладу, словникова стаття із дієсловами *мыти* та *оумывати*, *ѱмыти* міститиме, відповідно, лексеми *мытиса* та *оумыватиса*, *ѱмытиса* [пор.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 18, с. 192–193; див. також: СУМ IV, с. 720; X, с. 437]:

МЫТИ *недок.*

перехідне. Мити (про частини тіла) (що):

Рѣпа(к) е(с) зѣла добро и вѣжитл(ч)но наваривши оу водѣ и главѣ мыи ни(м) (XVI ст.) [УТ, с. 8 зв.]; *А то та(к) постити, лакнѣти, тихы(м) быти. а инши(м) ноги мыти* (XVI ст.) [УЄ № 29519, с. 24].

↓ **МЫТИСА** *недок.*

неперехідне (нейтралізація перехідності). Мити себе:

Максимъ небожчикъ мивса ѱ мене в ла(з)нѣ, и мазавса саломъ ме(д)вежимъ (XVII ст.) [Кн.вѣч. № 1979, с. 826 // КТ]; *телесный лѣкаръ, не то(л)кѣ тогда добръ естъ, коли... вѣ Теплица(х), //... мытиса имъ позволяєть: але и гды ѱ голодѣ имъ трвати розказѣть* (Київ, 1637) [УЄ Кал., с. 114–115].

Зазначу, що постфікс -ся, залежно від контексту, може вказувати або на конкретну частину тіла, або на суб'єкт загалом, напр.:

ОУМЫВАТИ док., **УМЫТИ** недок.,

перехідне. Умивати/умити (про частини тіла) (що):

Фарисее бо и вси юдеи ес(ь)ли бы час(ь)то роуки не оумывали не ядали (1556–1561) [ПЄ, с. 152]; *Также и Марія не умывала водою ноги Христовы, якъ другиѣ удовицѣ, але муро дорогое изливала на ноги Христови* (XVI ст.) [Няг.єв., с. 42]; *але коли постишь помажи главѣ свою елеємъ, и лице свое оумыи* (Височани, 1625) [УЄ № 62, с. 11]; *У кого лице показится або очи по(д)приваю(т) и с того доманида умывати лице і очи* (XVII ст.) [ЦАМ №32, с. 115]; *Абы в ней (умывальницѣ) сщеники ноги а руки умывали* (XVII ст.) [Крон. Боб., с. 48].

↓ **ОУМЫВАТИСА** док., **УМЫТИСА** недок., неперехідне (нейтралізація перехідності):

1. умивати/умити собі щось (про частини тіла): *Фарисее бо и вси юдеи ес(ь)ли бы час(ь)то роуки не оумывали не ядали. дръжали оуставы с'тар'ши(х) и с тръг' ты(ж) прише(д)ши ес(ь)ли бы са не оумыи не ядали* (1556–1561) [ПЄ, с. 152]; *болото положили на мои шчи и казали ми са оумыти и ш(т) того вижоу* (1556–1561) [ПЄ, с. 385 зв.].

2. умивати/умити себе: *члкъ... выправши шаты... и самъ са умывши, былъ здоровъ* (XVII ст.) [Літ.Рук., с. 396]; *Умываюса* (1645) [Гр. Уж., с. 50 зв.].

Отже, створення *Словника дієслівної перехідності української мови XVI–XVII ст.* на межі традиційної та функційної граматики репрезентуватиме не лише дієслово та його транзитивність залежно від контексту в українській мові XVI–XVII ст., а й засвідчить розвиток дієслівної семантики, який можна буде прослідкувати крізь призму абсолютного вживання, семантичного стягнення чи нейтралізації перехідності порівняно із сучасною українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

- Вихованець, І. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ, 255 с.
- Городенська, К. (2017). Дієслово [У]: Вихованець, І., Городенська, К., Загнітко, А. і Соколова, С. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ, 364–492.
- Дзюбишина, Н. (1979). Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні. [В]: *Організація тексту (Грамматика і стилістика)*. Зб. наук. праць. Київ, с. 5–13.
- Загнітко, А. (2006). Морфологічна і семантична структура категорії стану і поля становості. [У]: *Лінгвістичні студії*, 14, 64–73.
- Загнітко, А. (2014). Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності. [У]: *Мовознавство*, 5, 3–13.
- Загнітко, А. (1996). *Теоретична грамматика української мови. Морфологія*. Донецьк, 437 с.
- Заневич, О. (2015). *Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт*. Львів, 308 с.
- Заневич, О. (2016). Відсуб'єктні зворотні дієслова із загальним значенням 'задовольняти побутові потреби' в українській мові XVI–XVII ст. [У]: *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*, 278/266, 46–50.
- Заневич, О. (2017). Відсуб'єктні зворотні дієслова деструктивної семантики в українській мові XVI–XVII ст. [У]: *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 64/І, 378–384.
- Заневич, О. (2021). Лексикографічна інтерпретація рефлексивних дієслів. [В]: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 34, 283–288.
- Іваницька, Н. (2004). *Функціонально-семантична класифікація абсолютних дієслів в українській та англійській мовах*. Київ, 194 с.
- Каленич, В. (2005). Одновалентні дієслівні предикати у двоскладних реченнях української мови. [В]: *Українська мова*, 3, 46–53.
- Каленич, В. (2007). Ситуативна одновалентність дієслівних предикатів. [У]: *Лінгвістичні студії*, 15, 252–256.
- Колібаба, Л. і Фурса, В. (2017). *Словник дієслівного керування*. Київ, 656 с.
- КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»* (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів).
- КТ – *Картотека «Історичного словника українського язика»* (за ред. Є. Тимченка) (зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів).
- Леонова, М. (1983). *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Київ, 264 с.
- Мозгунов, В. (1997). *Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Дніпропетровськ, 22 с.
- Русанівський, В. (1971). *Структура українського дієслова*. Київ, 315 с.
- Савчук, Т. (2003). Релятивні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики. [В]: *Українська мова*, 1 (6), 51–60.
- СУМ: *Словник української мови (1970–1980)*. В 11 тт. Київ.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* У 28 вип. Вип. 1–18 (видання незавершене). Львів, 1994–2022.

REFERENCES

- Vykhovanets, I. (1988). *Chastyiny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti* [Parts of speech in the semantic-grammatical aspect]. Kyiv, 255 s. (in Ukrainian)
- Horodenska, K. (2017). Diieslovo [Verb] [U]: Vykhovanets, I., Horodenska, K., Zahnitko, A. i Sokolova, S. (2017). *Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia*. Kyiv, 364–492. (in Ukrainian)
- Dziubyshyna, N. (1979). Rol avtosemantychnykh i synsemantychnykh diiesliv u rechenni [The role of autosemantic and synsemantic verbs in a sentence]. [V]: *Orhanizatsiia tekstu (Hramatyka i stylistyka)*. Zb. nauk. prats. Kyiv, 5–13. (in Ukrainian)

- Zahnitko, A. (2006). Morfolohichna i semantychna struktura katehorii stanu i polia stanovosti [Morphological and semantic structure of the category of state and the field of statehood]. [U]: *Linhvistychni studii*, 14, 64–73. (in Ukrainian)
- Zahnitko, A. (2014). Semantyko-hramatychne enerhetychne yadro diieslivnosti [Semantic-grammatical energy core of verbality]. [U]: *Movoznavstvo*, 5, 3–13. (in Ukrainian)
- Zahnitko, A. (1996). *Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia* [Theoretical grammar of the Ukrainian language. Morphology]. Donetsk, 437 s. (in Ukrainian)
- Zanevych, O. (2015). *Ukrainska mova XVI–XVII st.: diieslovo. Semantyka, perekhidnist, obiekt* [Ukrainian language of the 16th – 17th cc.: verbs. Semantics, transitivity, object]. Lviv, 308 s. (in Ukrainian)
- Zanevych, O. (2016). Vidsubiektni zvorotni diieslova iz zahalnym znachenniam ‘zadovolniaty pobutovi potreby’ v ukrainskii movi XVI–XVII st. [Transitive reflexive verbs with the general meaning of ‘to satisfy everyday needs’ in the Ukrainian language of the 16th – 17th cc.] [U]: *Naukovi pratsi. Filolohiia. Movoznavstvo*, 278/266, 46–50. (in Ukrainian)
- Zanevych, O. (2017). Vidsubiektni zvorotni diieslova destruktyvnoi semantyky v ukrainskii movi XVI–XVII st. [Subjectless reflexive verbs with destructive semantics in the Ukrainian language of the 16th – 17th cc.] [U]: *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna*, 64/I, 378–384. (in Ukrainian)
- Zanevych, O. (2021). Leksykohrafichna interpretatsiia refleksyvnykh diiesliv [Lexicographical interpretation of reflexive verbs]. [U]: *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 34, 283–288. (in Ukrainian)
- Ivanytska, N. (2004). *Funktsionalno-semantychna klasyfikatsiia absoliutnykh diiesliv v ukrainskii ta anhliiskii movakh* [Functional-semantic classification of absolute verbs in Ukrainian and English]. Kyiv, 194 s. (in Ukrainian)
- Kalenych, V. (2005). Odnovaletni diieslivni predykaty u dvoskladnykh rechenniakh ukrainskoi movy [Monovalent verbal predicates in two-part sentences of the Ukrainian language]. [U]: *Ukrainska mova*, 3, 46–53. (in Ukrainian)
- Kalenych, V. (2007). Sytuatyvna odnovaletnist diieslivnykh predykativ [Situational monovalence of verbal predicates]. [U]: *Linhvistychni studii*, 15, 252–256. (in Ukrainian)
- Kolibaba, L. i Fursa, V. (2017). *Slovyk diieslivnoho keruvannia* [Dictionary of verb usage]. Kyiv, 656 s. (in Ukrainian)
- KSUM¹⁶⁻¹⁷ – *Kartoteka «Slovyka ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.»* [Card index of the «Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century»] (zberhaietsia u viddili ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU, m. Lviv). (in Ukrainian)
- KT – *Kartoteka «Istorychnoho slovyka ukrainskoho yazyka»* [Card index of the historical dictionary of the Ukrainian Language] (za red. Ye. Tymchenka) (zberhaietsia u viddili ukrainskoi movy Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NANU, m. Lviv). (in Ukrainian)
- Leonova, M. (1983). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfolohiia* [Modern Ukrainian literary language. Morphology]. Kyiv, 264 s. (in Ukrainian)
- Mozhunov, V. (1997). *Perekhidnist yak typ valentnosti diieslova (na materialy ukrainskoi movy)* [Transitivity as a type of verb valency (based on Ukrainian language material)]. Avtoref. dys. ... kand. filoloh. nauk. 10.02.01. Dnipropetrovsk, 22 s. (in Ukrainian)
- Rusanivskyi, V. (1971). *Struktura ukrainskoho diieslova* [The structure of Ukrainian verbs]. Kyiv, 315 s. (in Ukrainian)
- Savchuk, T. (2003). *Reliatyvni diieslova yak strukturno-semantychnyi klas diieslivnoi leksyky* [Relative verbs as a structural-semantic class of verbal lexicon]. [U]: *Ukrainska mova*, 1 (6), 51–60. (in Ukrainian)
- SUM: *Slovyk ukrainskoi movy (1970–1980)* [Dictionary of the Ukrainian language]. V 11 tt. Kyiv. (in Ukrainian)
- SUM¹⁶⁻¹⁷: *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* [Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th cc.]. U 28 vyp. Vyp. 1–18 (vydannia nezavershene). Lviv, 1994–2022. (in Ukrainian)

Подано до редакції 02.10.2025 року
Прийнято до друку 31.10.2025 року